

SOLTÉSZ PÉTER

FILOZÓFIA ÉS VILÁGNÉZET TANKÓ BÉLA
ÉLETMŰVÉBEN
GONDOLATOK „AZ AUTONÓM FILOZOFÁLÁS
JEGYÉBEN: TANKÓ BÉLA REDIVIVUS” CÍMŰ KÖTETHEZ

PHILOSOPHY AND WORLDVIEW IN THE LIFEWORKE OF BÉLA TANKÓ: THOUGHTS ON HIS WORK TITLED „IN TERMS OF AUTONOMOUS PHILOSOPHY: BÉLA TANKÓ REVIVED”. The work „In terms of autonomous philosophy: Béla Tankó revived” – published in 2012 and edited by László Gáspár and Tamás Valastyán – offers an insight into the lifework of Béla Tankó (1876–1946), a Professor from Debrecen and a significant representative of Hungarian neo-kantianist philosophy. His work was determined by three thematic directions: (1) the theoretical consummation of philosophy, (2) its pedagogical applicability, and (3) the problem of protestantism’s social situation. These three key issues gain equal emphasis in the work reflecting the harmonic relationship of these subjects in Béla Tankó’s lifework. The essay evaluates the philosophic work of Béla Tankó and tries to situate it in the philosophic discourse of the time.

A magyar filozófiatörténeti szakirodalom egy új fontos darabja kerülhetett a könyvespolcokra 2012-ben: a Debreceni Egyetem Filozófia Intézete és a Nagyerdei Almanach munkatársai által közösen készített, Gáspár László és Valastyán Tamás szerkesztésével megjelent *Az autonóm filozofálás jegyében: Tankó Béla redivivus* című kötet Tankó Béla (1876–1946) debreceni egyetemi tanár, a magyar neokantiánus filozófia jeles képviselőjének életművébe enged betekintést. Tankó Béla 1914-től, azaz a Debreceni Egyetem működésének kezdetétől meghatározó része az egyetem történetének. A megalakuló Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Kar nagy hatású és markáns professzora volt. Neve nem csupán a debreceni, hanem a külföldről ide érkező hallgatók számára is ismert, hiszen egyike volt a három debreceni professzornak – Hankiss János és Milleker Rezső mellett –, akik megalapították az azóta is sikeresen működő és egyre népszerűbb Debreceni Nyári Egyetemet, így évente 1000 külföldi hallgató ismeri meg a nevét. Bölcsészprofesszori, dékáni, majd rektori tevékenységével alapvetően járult hozzá a Debreceni Egyetem szellemi életének kibontakoztatásához, s tette ezt a legnehezebb történelmi időkben. A Debreceni Egyetem folyamatos fejlesztésére törekedett, erre példa az is, hogy az egyetem könyvtárát 60 ezer kötettel bővítette. Azonban a Debreceni Egyetemi Kiadó által megjelentetett kötet nem csupán a tudós professzor tudományszervezési teljesítménye előtt való tisztelgés céljából készült el. Tankó Béla a magyar filozófiatörténet jelentős alkotója, s egy magyar filozófusról megjelenő tanulmánykötet jelentőségét a szakirodalomban nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A kötet három részből áll. Az első részben válogatást kapunk Tankó Béla filozófiai tanulmányaiból és rektori, valamint dékáni beszédeiből: *A filozófia problémája és prob-*

lémái; *A szabadság problematikája; Az egyetem reformjáról és a filozófiai tanulmányról (Dékáni évmege nyitó beszéd – 1920–21); Rectori mege nyitó beszéd és székfoglaló értekezés (1936)*. A második részben tényszerűen olvashatunk Tankó Béla életművéről: Mudrák József: *Tankó Béla filozófia professzor életrajza*, valamint filozófiai és pedagógiai munkásságáról elemzéseket: Valastyán Tamás: *„Átpillantását vágyjuk az egésznek” – Egy protestáns kultúrfilozófia körvonalai Tankó Béla Kant-értelmezésében*; Fenyő Imre: *Tankó Béla pedagógiája*; Gáspár László: *Az észelvűség zarándokútján – Közéltetések Tankó Béla életművéhez*; Török Béla: *Tankó Béla filozófiája – adalék a századelő magyar filozófiájához*. A harmadik részben pedig Tankó műveinek bő bibliográfiáját állították össze a kötet készítői, ösztönözve ezzel a további kutatásokat, továbbá olvasható egy-két szöveg a professor levelezéséből, valamint egy név- és fogalommutató segíti az érdeklődő olvasót. A kötet képmelléklete pedig meghitt közelségbe hozza a debreceni professzort és korának szellemiségét.

Tankó Béla munkásságát három tematikus irány határozta mege: a filozófia elméleti kitéjesítése, a pedagógia gyakorlati alkalmazhatósága és a protestantizmus társadalmi helyzetének problémája. E három tematikus csomópont egyenlő hangsúlyt kap a kötetben, s így híven tükrözi Tankó Béla életművében e témák egymáshoz viszonyított harmóniáját. E harmonikusság Tankó gondolkodásában már a kolozsvári években körvonalazódott, s elmondhatjuk, hogy az 1910-es években megefogalmazott filozófiai állásfoglalásai nem veszítették érvényüket az életmű későbbi szakaszaiban sem. Ugyanis ezen időszakra a munkásságát alapvetően megehatározó mestereinek, Kant és Böhm recepciójának eredménye egy már igen kiforrott, letisztult filozófiai szemléletet – még ha nem is rendszer. A kolozsvári évek alatt elsajátított protestáns műveltségeménynek köszönhetően, amely szinte polihisztorrá nevelte – hiszen egyaránt tanított többek között teológiát, matematikát, irodalmat és filozófiát –, egy igen sokszínű és széles gondolkodói irányultság formálódott mege benne, amely kiegészült egy állandó szintézisre való törekvéssel. Ahogy a kötetben Valastyán Tamás tanulmányának címe is jelzi: *„Átpillantását vágyjuk az egésznek”*. E sokszínűségből adódóan nehéz az életművet úgy megegragadni, hogy az áttekinthetően tematizálódjon, mégis rálehetünk benne egy olyan fogalomra, amely rendre feltűnik elmélkedéseiben, a különböző témák és az eltelt idő ellenére, egy fogalomra, amely átszövi és rendezi Tankó eszméit.

A fogalom, amely Tankó Béla gondolkodásának számos területei között – filozófia, pedagógia és teológia – megeteremti a „szellemi harmóniát”: a *világnézet* tankói koncepciója. Jelen tanulmány e világnézet-fogalomra koncentráll, s megepróbálja megefjeteni a tanulmánykötet segítségével, hogy e fogalom hogyan válhatott Tankó életművében, s egyben korának bizonyos filozófiai áramlataiban is egy válságdiagnózis problémafelvetéseire reagáló, általános tájékozódási ponttá. Mivel egy tematikus csomópont kerül itt kiemelésre, ezért e tanulmány nem sorrendben kíséri végig a Tankó kötet szövegeit, hanem horizontális szempontok mentén igyekszik e koncepciót körvonalazni.

A magyar filozófia sajátos helyzetben van, amikor a magyar tudománytörténet vagy művelődéstörténet egy szakaszának bemutatásáról van szó. A magyar filozófiával fog-

lalkozó művek általában azzal indítják vizsgálódásukat, hogy revideálják azt az elképzelést, miszerint a magyar filozófia általában kimerül a nyugati filozófiák recepciójában. E kérdésben jelen tanulmány nem kíván különösebben elmerülni, hiszen bőven születtek már ezen előítéletet meggyőzően cáfoló tanulmányok. Tanulságos azonban meglátni azt a párhuzamot, mellyel korunk filozófiatörténet-írása és Tankó Béla korának progresszív filozófiai kezdeményezései egyaránt küzdöttek. Az egész életműben – így a teljes Tankó-kötetben is – végighúzódik ugyanis egy kettős válságtudat: elsősorban a filozófia, másodsorban a magyar filozófia legitimitációjának kérdése.

A Tankó-kötet igen szerencsés szerkesztése máris bevezet minket e szituációba, hiszen a kötet első Tankó Béla tanulmányának (*A filozófia problémája és problémái*, 1917) első oldala is a filozófia legitimitásának kérdését veti fel: „Egyetlen más tudomány sem érzi magát kénytelennek arra, hogy a maga létjogát bizonyítgassa; egyszerűen hozzáfog a maga tárgya nyugodt kifejtéséhez. A filozófiának pedig még ma is azzal kell kezdenie, hogy indokolja pusztán azt, hogy egyáltalán a világon van.”¹

A magyar filozófia e szempontból hatványozott nehézségekkel küzd, hiszen még ha a nyugati filozófusok sikeresen is legitimálják saját filozófiai örökségüket és eredményeiket a szélesebb tudományos plénum előtt, az eredeti „magyar filozófia” pusztája léte a mai napig fenntartásokkal kezelt lehetőség a szakirodalomban. E problémát Török Béla tárgyalja a kötet végén, ahol rámutat, hogy maga Tankó Béla sem tartja a magyarságot „filozofálásra” érettnek (1934): „*Philosophy, we must tell frankly, does not belong to the medium by which the genius of the spirit of Hungary has hitherto revealed itself.*» Ezekkel a szavakkal kezdődik Tankó Béla *Hungarian Philosophy* című előadása a Tisza István Egyetem nyári kurzusán.”²

E filozófiatörténeti motívum sajnos a mai napig sem veszített népszerűségéből, argumentációja – erre Török Béla tanulmányában több példát is hoz – azonban kimerül ugyanabban a nemzetkarakterológiai megállapításban, hogy a magyar elmének nem való az absztrakt gondolkodás, mivel az alapvetően a gyakorlatias gondolatvezetést kedveli. Ez a gondolat általában kiegészül egy önostorozó kisebbségérzettel, mely a nyugati filozófiákat legfeljebb megérteni kívánja, de a kortárs diskurzusokba aktívan bekapcsolódni már nem érzi képesnek magát. Az, hogy e problémán „lamentálni” tovább árt-e az ügynek, vagy az erre való reflexió a filozófiai gondolkodás szerves része – Török tanulmányában nem kerül eldöntésre. Azonban Török rámutat, hogy e problémát áttekintve, Tankó végső soron pozitív jövőképet tár elénk, hiszen saját munkássága és mesterének, Böhm Károly műveinek köszönhetően sejthető, mi a válasz Tankó költői kérdésére: „*Would it be an unheard-of turn of Hungarian thinking, unhandicapped by worn-out barren views, should ripen a new fruit ont he ever green tree of philosophy which*

¹ TANKÓ Béla, *A filozófia problémája és problémái* = Az autonóm filozofálás jegyében: Tankó Béla revidius, szerk. VALASTYÁN Tamás, Debrecen, 2012, 13.

² TÖRÖK Béla, *Tankó Béla filozófiája – Adalék a századelő magyar filozófiájához* = Az autonóm filozofálás jegyében, i.m., 214.

*has been tended by so many husbandmen and now last has still another, after a time of long apprenticeship?*³

Itt annyit érdemes még megjegyezni, hogy az talán kérdéses érvényű kijelentés, hogy a magyar filozófia problémáján nem gyötrődni kell, hanem egész egyszerűen filozófiát kell csinálni, az viszont nehezen vonható kétségbe, hogy a (magyar) filozófia pusztá olvasása is az „elmaradottság” felszámolásának aktív része. A magyar filozófiai történetírás e szempontból komoly nehézségekkel küszködik, erre Mester Béla is felhívta a figyelmet: „*Természetesen tisztában vagyok a kérdés intézményi mögöttesével: több irodalmi tanszék van és több középiskolai magyartanár szorgoskodik kultúránkban, mint amennyi ember egyáltalán olvassa a filozófiát. A magyar irodalomtörténet-írás ura a helyzetnek, ami a folyamatos filológiai munkát, a mindennapi irodalomtörténeti teendőket és a szintézisek időről időre való elkészítését illeti. Szinte minden jelentősebb magyar íróról, költőről egymagában több szekunder irodalom jelent meg, mint a magyar filozófiatörténet egészéről. Ezt mind tudom. De ez a helyzet nem magától jött létre, nem természetadta szituáció. Ma már kultúránk karakterisztikájává vált: ha úgy tetszik, ez is a filozófiai ön-reflexió tárgyává tehető.*”⁴

A Tankó-kötet egy újabb lépés afelé, hogy a magyar filozófiai gondolkodók az őket megillető helyére kerüljenek a magyar művelődéstörténetben. Hozzáférhetővé téve Tankó írásait és beszédeit, valamint Tankó életművét értékelő tanulmányokkal értelmezési keretet adva az olvasónak, a kötet utat enged a további kutatásoknak. Fontos itt szem előtt tartani, hogy a magyar filozófiatörténeti kutatásoknak természetesen nem szabad kimerülniük abban, hogy egy gondolkodó eredményeit és újszerűségét nemzetközi viszonyokkal összevetve mérje, és az alapján értékelje. Ugyanis e kordokumentumok egyrészt betekintést adnak a kora XX. század „elfelejtett reneszánszába”, amely tele volt eredetiséggel, újítással, amely a nyugati tanokat nem pusztán átvette, hanem – ahogy Valastyán Tamás Tankó Béla Kant-recepciója kapcsán fogalmaz – „invenciózus interpretációkkal” átformálta, s egy kiforrott értelmezés keretében népszerűsítette. Másrészt e dokumentumok rámutatnak saját korunk filozófiafelfogásának hatástörténetére. Az érdeklődő olvasót ugyanis a magyar filozófia hatástörténete már gadameri értelemben *szituálta*. Az erre való reflexió, azaz a *hatástörténeti tudat* arra mutat rá, hogy egyrészt törekednünk kell arra, hogy behelyezkedjünk a megismerendő művek horizontjába, de egyben tudatosítanunk kell saját elvárási horizontunk működését is, nem kísérelve meg a mű „eredeti igazságának” objektív kifaggatását, hiszen ezáltal pont arról az igényről mondanánk le, hogy számunkra is érvényes és érthető igazsághoz jussunk. A helyes kérdésfeltevés csakis az ilyen hermeneutikai szituációban valósítható meg: „az igazán történeti tudat mindig látja saját jelenét is, mégpedig úgy, hogy mind önmagát,

³ *Uo.*, 224.

⁴ MESTER Béla, *Lehetséges-e „magyar filozófia?”* = Böhm Károly és a „kolozsvári iskola”, szerk. Laczkó Sándor, Kolozsvár–Szeged, 2000, 121.

mind a történeti másikat helyes viszonyokban látja”.⁵ Heidegger szavával élve: „Az igazi magyarázat azonban sohasem jobban, hanem másként érti a szöveget, mint ahogy a szerzője értette. Ennek a másnak azonban olyannak kell lennie, hogy ugyanazt érintse, amin a magyarázott szöveg gondolkodik.”⁶ A magyar filozófiatörténet gondolkodói és tanárai, még ha nem is jól érzékelhető módon – hiszen a filozófiatörténetét a szocializmus filozófiatörténet-írása megszakította –, de bűvópatakként bizonyos, hogy kifejtették hatásvuk, s épp e rejtettség az, amely miatt a hatástörténeti tudatra való reflexió különösen fontos a mai magyar filozófia számára.

„Nagy szellemi válságok idején mindig szélesebb körben kelt érdeklődést a filozófia, mint nyugalmasabb időben” – írta Joó Tibor a Nyugat 1934. évi 7. számában Tankó Béla *A világnézet kérdése* című műve kapcsán. Joó Tibor e megjegyzése mögött egy akkorra már igen gazdag – Hamvas Béla fogalmával élve – „krizeológiai” irodalom állt, amely a századfordulót követő válságtudat meghatározó tényezőit vizsgálta, s feltette azt a kérdést, milyen szerepe van a filozófiának e történelmi helyzetben. Jelen tanulmányban nincs lehetőség e tényezők számbavételére, ezért csak utalásszerűen emelnénk ki két olyan elemet, amely Tankó Béla életművében nyomatékosan középpontba került.

Az egyik legfontosabb tényező a világháború tapasztalata. Tankó Béla debreceni működésének kezdete egybeforr azzal a dátummal, amely – Eric Hobsbawm brit történész szavaival élve – a „katasztrófa korának” kezdetét jelenti. Mint megannyi gondolkodó esetében, Tankó Béla is úgy tekintett e történésekre, mint az emberről alkotott kép alapvető megrendülésének veszélyét magában foglaló válság, amely komoly feladatot állít az intellektuálisan elkötelezett gondolkodók elé.

A világháború Tankó számára az értékelő tudat elbizonytalanodásának a tünete. Az 1917-ben, tehát a háború alatt megtartott előadásából készült *A világnézet és a háború* című tanulmányában így ír: „Egy problémára óhajtom föl hívni az érdeklődést e vázlatos elmélkedéssel, oly kérdésre, amely egész bizonyosan a t. hallgatóság sorából is sokaknak okozott már tépelődést, s amelyre valamilyen feleletet adni életbevágóan komoly kényszerűség. Ez a probléma: milyen hatással lesz a háború a világnézetünkre? A kérdést feltenni, és pedig teljes komolysággal feltenni, az a tapasztalat ösztökél, hogy a háború egyetemes felforgató hatása alatt nem egy ponton csaknem teljesen átváltoznak nézeteink az emberekről és a dolgokról, átformálódnak megszokott és biztosaknak és véglegeseknek hitt fölfogások, szilárd keretek meglazulnak, álláspontok eltolódnak, mert minden változás, melyet ellenállhatatlanul rákényszerít fölfogásunkra a tapasztalat, egy-egy lényeges alkotórészt cserél ki, melyből egész birtokunk tevődik össze, s ha megváltoznak a részek, hogy maradna érintetlen az egész, amely éppen e részekből tömörül össze?”⁷

Ezen igen szemléletes kérdésfeltevésben ott bujkál az az aggodalom, amelyre Gáspár László is felhívja a figyelmet *Az észelvűség zarándokútján* című tanulmányában, s

⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Budapest, 2003, 341.

⁶ Martin HEIDEGGER, *Nietzsche mondása: „Isten halott”* = Rejtektutak, Budapest, 2006, 187.

⁷ TANKÓ Béla, *A világnézet kérdése és a háború*, Debrecen, 1917, 3.

mely már a háború előtt is jelen volt. A „boldog békeidők” felszíne alatt már „had-szintérré” változott a kultúra: világnézetek, eszmék ütköztek meg egymással. A Julien Benda által diagnosztizált „írástudók árulásának” veszélye ez. Érdemes Tankó tanulmánya mellé tenni Babits Mihály ugyanabban az évben íródott *A veszedelmes világnézet* című tanulmányát, melyben Babits arra a következtetésre jut, hogy a fő ok a világháború előtti világnézet volt. Egy fertőzött világnézeté, amely egyáltalán lehetővé tette, hogy az emberek eltűrjék a háborút. A háború világnézeti alapjait a fatalisztikus cinizmusban, a „minden mindegy” filozófiájában látta. Az antiintellektualizmusban, az antiracionalizmusban, abban a folyamatban, amely Kanttal kezdődött el, amely évszázadok óta az ész aláadásán működött.

Tankó ezzel szemben másféle kérdést tesz fel, amely egyúttal árulkodik megoldás-központú, a kiutakat fáradhatatlanul kereső és az újjáépítés lehetősége iránt folyton elkötelezett személyiségéről. (E hozzáállás nem csupán gondolati, hanem cselekvő is: Tankó Béla a második világháború után is – közvetlenül halála előtt – a Debreceni Egyetem oktatásának beindításán dolgozott.) Tankó Béla – Babitscsal ellentétben – éppen Kant filozófiájában látja a veszélyek legyőzésének lehetőségét. *„Annak ellenére, hogy a korszellem utazójának, így Tankónak sem volt előre készített térképe az új »évszázad labirintusáról«, a Böhmtől öröklött neokantiánus irányítással zsebében kíváncsian és magabiztosan vetette magát az irányzatok útvesztőjébe.”*⁸ Tisztában volt azonban azzal, hogy milyen veszélye van e világnézeti harcnak. Erre hívja fel a figyelmet *A világnézet kérdése és a középiskola* című tanulmányában (1922): *„A világnézet problémájának tervszerű és rendszeres megoldását nem lehet tovább halogatni, sem kerülgetni; hogy lelki életünk sok dicstelen és sivár vereségéért igen nagy mértékben az ilyen mulasztások az öntudatlanul felelős bűnrészesek; s hogy az iskolának a legkevésbé lehet tétlenül várni, amíg másutt, másvalaki elintézi a kérdést.”*⁹

Az újjáépítés és a megújulás záloga számára tehát alapvetően egy szellemi feladat, egy gondolkodói megújulás: *„A háborúnak kellett jönnie, hogy irtóztató szemléleti oktatással jobbra tanítson.”*¹⁰ E megújulást a helyes világnézet kialakítása adhatja meg. Ez minden „írástudó” feladatává válik, amely – Kanthoz híven – fáradhatatlanul önreflexív, s egyben a pedagógia egyik legfontosabb eszköze: *„S nagyobb ajándékot a középiskola nem adhat diákjainak, mint az öntudatos választás képességét az egymással viaskodó és az egymást túllícitáló világnézetek közt.”*¹¹ Láthatjuk tehát, hogy a világnézet a kor válságaira adott válasz, amelynek áthatóan működnie kell a filozófiában, a pedagógiában és a teológiában is.

A válságtudat természetesen nem merült ki a világháború eseményei okozta kon-templációban. Ahogyan első tanulmánya is mutatja, *A 19. század ethikai válsága* (1912),

⁸ GÁSPÁR László, *Az észelvűség zarándokútján – Közelítések Tankó Béla életművéhez* = Az autonóm filozofálás jegyében, i. m., 200.

⁹ TANKÓ Béla, *A világnézet kérdése és a középiskola*, Debrecen, 1923, 1.

¹⁰ *Uo.*, 2.

¹¹ *Uo.*, 11.

a válságtudat gyökerei sokkal korábbra nyúlnak vissza. Az említett tanulmányban megfogalmazottak egybecsengenek azon későbbi kritikákkal, amelyekkel a pozitívizmust is illette: a felvilágosodás pusztá racionalizmusa nem elegendő az erkölcsi értékeléshez, és a pozitívizmus vallást nem ismerő emberképe, és a világról begyűjtött adatok „felszínes ismerete” nem elég az ember és világ elmélyült megértéséhez. A pozitívizmusban Tankó természetesen nem csupán elvetendő gondolatokat látott, hiszen mestere, Böhm is Comte pozitívizmusának hatása alatt kezdte filozófiáját, hanem egy olyan fejlődési pontként tekintett rá, amelyen túl kell lépni. Ez pedig csak Kant filozófiájával lehetséges, s ezt a célt szolgálja Böhm értékelmélete is. „[...] a nagy különbség a racionalizmus kora, s a mi korunk közt az, hogy ma az ész a »természettudományi világnézet« csak eszközi értéke szerint becsüli, s minthogy az észnél, az intelligenciánál, a szellemnél magasabb érték nincs, az ő teremtményének eszközévé süllyesztené azt, amitől egyedül nyerik értéküket alkotásai. S a racionalizmus tévedései csak a fejlődés elkerülhetetlen lépcsői voltak, hogy – az idők teljességében – a szellem abszolút értékének tudata megnyerje a méltó kifejezést. Ez a beteljesedés történt meg Kant művében...”¹²

Azonban a pozitívista áramlatok nyomása érezhető maradt Tankó egész életművében. Fenyő Imre *Tankó Béla pedagógiája* című tanulmányában is felhívja erre a figyelmet: „Ha kiinduló kérdését (Mit ad a filozófia a pedagógiának?) tekintjük, mindenesetre érezhetjük azt az elbizonytalanodást, amely a tizenkilencedik század végén, a huszadik század elején a neveléstudomány megalapozásának problémáját jellemzi. A naturalizmus, a pozitívizmus, a társadalomtudományok megerősödése és népszerűsödése a neveléstudomány elméletében és a pedagógiai gyakorlatban egyaránt érezhető.”

Gondoljunk csak Comte híres kérdésére: „Ki ne emlékezne arra, hogy gyermekkorában teológus, ifjúkorában metafizikus lett, férfikorában pedig fizikus?” A pozitívista pedagógia feladatként e fejlődési stádiumok előremozdítását tűzte ki maga elé, egy olyan fejlődési vonalat, amely akár teljes ellentétének is mondható a tankói eszméknek. Ez a probléma körvonalazódik e tanulmány elején említett dilemmában is: a filozófia legitimitációjának kérdésében. Tankó e problémát éppen a kanti és a böhmi filozófia által nyújtott útmutatás által képes feloldani, amelynek központi eleme a világnézet fogalma. A pozitívizmus nagy hiányossága – mutat rá jogosan Tankó –, hogy nem tud mit kezdeni azzal a három kanti kérdéssel (Mit tudhatunk?, Mit tehetünk?, Mit szabad remélnünk?), melyek az ember létének lényegére vonatkoznak. A világnézet azonban képes elvégezni e feladatot, ugyanis „[...] kielégíti azt a szükségletünket, hogy a kozmosz végtelenségében az ember helyéről és hivatásáról észszerű képet kapjunk, hadd ismételjem Kant szavait: miután megmutatta, hogy mit lehet tudni, megmondja, mit kell hát cselekedni és mit szabad remélni”.¹³

Mielőtt azonban azt vizsgálánk, hogy ez hogyan lehetséges Tankó szerint, fel kell ismernünk, hogy ez a világnézet-fogalom különbözik az általunk használt fogalomtól.

¹² TANKÓ Béla, *A XIX. század etikai válsága*, Kolozsvár, 1912, 6.

¹³ *Az autonóm filozofálás jegyében*, i.m., 61–62.

E ponton figyelembe kell vennünk Gadamer óvatosságra intő szavait: „*aki nem akarja, hogy a nyelv sodorja magával, és megalapozott történeti önmegértésre [Selbstverständnis] törekszik, annak sorra merülnek fel a szó- és fogalomtörténeti kérdések*”.¹⁴

„*Egyszerű fogalom nem létezik*” – írta egy tanulmányában Gilles Deleuze, és ez a világnézet fogalma esetében hatványozottan igaz. E fogalom jelentésének komponensei végeláthatatlannak és kimeríthetetlennek tűnik, s talán épp ez a szemantikai tulajdonság az oka annak, hogy az Tankó Béla filozófiájának rendezőelvévé válhatott. Tankó rendszeresen teszi a világnézet fogalmát értekezéseinek kiindulópontjává, hogy azzal rávilágítson a korát – és Tankót is – leginkább foglalkoztató problémákra. Elég csak fellapoznunk a Tankó-kötet bibliográfiáját, hogy erről megbizonyosodjunk: *A világnézet kérdése és a háború* (1917); *A világnézet kérdése és a középiskola* (1923); *A világnézet kérdése és más tanulmányok* (1932); *A világnézet kérdése és a református elvek* (1939).

Hogy megértsük, hogyan válhatott e fogalom Tankó számára kulcsfontosságúvá, ki kell tekintenünk annak eredetére. A világnézetfogalom jelentése első ránézésre elég magától értetődőnek tűnik: az a mód, ahogy a világot nézzük (szemléljük). Ez a jelentés azonban több szemantikai elemet von maga után, melynek fő oka az, hogy egy metafora bújjik meg benne: *a tudás és látás*, illetve *a megértés és látás* azonosítása. E metaforát gyakran alkalmazzuk a köznyelvben is: „*belátni* valakinek az igazát”, „*érdekes meglátásai* vannak”, „*próbáld látni az én szemszögemből is a problémát*”. A fogalom eme implicit jelentése sok szempontból jelentőséggel bír. A világnézet, azaz a *Weltanschauung* jelentésének absztrakt referenciája a német filozófia története során alakult ki. Ez az absztrakt referencia (céltartomány) egy konkrét esemény (forrástartomány) segítségével értelmeződik: „*a világ nézése*”. Azonban fontos felismerni, hogy e nyelvi alakzat nem csupán egy esztétikai elem a szövegépítésben. George Lakoff és Mark Johnson¹⁵ szerint az ember kognitív rendszerére jelentős befolyással bírnak a mindennapi nyelvben megbújó fogalmi metaforák. E befolyás nem merül ki abban, hogy e metaforák segítenek megérteni és leírni az absztrakt elképzeléseket, hanem e metaforák valójában alakítják is azokat, s ezzel kihatnak a mindennapi gyakorlati életünkre. Az „*átvitt értelem*” másik fontos jellemzője, hogy e szemantikai elemek sohasem vannak *egyszerre* jelen. Ennek ellenére, hogy az absztrakt elgondolások a forrástartomány szemantikai struktúrája alapján strukturálódnak és értelmeződnek, a metafora mindig csupán bizonyos aspektusait használja a forrástartománynak, figyelmen kívül hagyva a többi. Ez az oka, hogy egy metaforát lehet „*ilyen értelemben*” és „*olyan értelemben*” is használni. Ez azt a belátást vonja maga után, hogy szinte lehetetlen a *Weltanschauung*nak egy mindenre kiterjedő, végső definícióját megadni, mivel a *Weltanschauung* egy metaforán alapul, mely meg-
hiúsít minden kísérletet a kimerítő meghatározásra.

A filozófiában gyakran használatos fogalmak között is gyakran találkozunk e fogalmi metaforával: az *idea* fogalom a görög *idein* szóból ered, melynek jelentése: „*látni*”;

¹⁴ GADAMER, *i. m.*, 40.

¹⁵ GEORGE LAKOFF–MARK JOHNSON, *Metaphors we live by*, The University of Chicago Press Ltd., 2003.

a spekulálás a latin *speculari* szóból ered, amely azt jelenti: „megfigyelni”; az *intuáció* eredete a latin *intueri*, amely azt jelenti: „nézni valamire”. Tankó Béla is ismeri e fogalmakban rejlő metafora jelentőségét. *A filozófia problémája és problémái* című tanulmányában – amely a Tankó-kötetet is nyitja – így ír: „*A filozófia azáltal gyakorlati, hogy a legtisztábban – elméleti tevékenység; nyugodt szemlélő magasságban lebeg az élet kusza világa felett, hogy emberileg elérhető hiteles képet alkosson róla, törvényeit számba vegye, hogy aztán az embernek előírja: mit kell tennie ebben a világban. A filozófiának ez az elméleti jelleme, melyet a theoria ősi, eredeti értelme, a szemlélet fejez ki, más szellemi tevékenységekkel való rokonságára figyelmeztet, melyektől tehát el kell tudni választani.*”¹⁶

Nem véletlen, hogy Tankó a görög *theorein* szó „ránézni valamire” jelentéséből kialakult és a modern használatban „elmélet” jelentésű *teória* fogalmát összekapcsolja a *szemlélet* fogalmával. A *szemlélet*, azaz *Anschauung* ugyanis a kantianus filozófia egyik alapfogalma. E szempontból érthetővé válik a világnézet kulcsszerepe is Tankó filozófiájában: e fogalom – mely a német *Weltanschauung* tükörfordításával került át a magyar nyelvbe – először Kant művében, *Az ítélesterő kritikájában* (1790) tűnik fel. Maga a *Weltanschauung* a kanti életműben nem meghatározó szerepű, hiszen más műben nem is szerepel, azonban a benne található *Anschauung* már annál inkább. *A tiszta ész kritikájában* (1781) Kant világosan definiálja, hogy mit is ért *Anschauung* alatt, elválasztva azt az *Erkenntnistől* (tudás), a *Vorstellungtől* (képzet) és a *Sinnlichkeit*től (érzékelés). Ahogy a szó etimológiája is mutatja (*an-* + *schauen* + *-ung* – „tekinteni valamire”): a *szemlélet* „csak akkor keletkezik, ha a tárgy adva van számunkra”.¹⁷ Kantnál az *Anschauung* – nagyon leegyszerűsítve – tehát azt a képességet jelenti, amely lehetővé teszi a megértést: „*Így tehát a tárgyak az érzékelőképesség által adva vannak számunkra, és csakis ez a képesség nyújt nekünk szemléletet [Anschauung], míg az értelem által elgondoljuk a tárgyakat, és fogalmakat kapunk tőle. Azonban végső soron minden gondolkodásnak, közvetlenül (directe) vagy kerülő úton (indirecte), bizonyos ismérvek közvetítésével a szemléletre kell vonatkoznia, a mi esetünkben tehát az érzékelőképességre; mert nekünk más módon nem lehetnek adva tárgyak.*”¹⁸

Világos, hogy a *szemlélet* itt a filozófia Kantnak köszönhető „kopernikuszi fordulata” által van meghatározva. Ebből kiindulva a *Weltanschauung* értelmezéséhez is közelebb jutunk: az a *szemlélet*, amelynek tárgya a világ. A *világ* „advan van” az érzékek számára, amely magában foglalja azt, hogy a *szemlélet*be már beletartozik az *a priori*, amely meghatározza az érzékelőképességünket, így teremtve meg egy megérthető világot. Kant rendszerében a *Weltanschauung* az *a priori* által konstruálódik. A világon minden érzékelhetőt átitat, a világot strukturálttá teszi, s forrása a megfigyelő individuális elméje. Tehát annak ellenére, hogy Kantnál e fogalom tulajdonképpen elhanyagolható jelentőségű az életművében, mégis elmondhatjuk, hogy későbbi jelentőségének

¹⁶ *Az autonóm filozofálás jegyében, i. m., 20* (Tankó Béla kiemelése).

¹⁷ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, Budapest, 2004, 75.

¹⁸ *Uo.*

és népszerűségének oka (beleértve Tankó Béla filozófiafelfogását is), hogy azt a filozófia kopernikuszi fordulata hozta létre. E fordulat új episztemológiája pedig egy új fogalmat igényelt *A megértés látás, a tudás látás* fogalmi metaforájához kapcsolódó már létező fogalmak mellé.

Tankó Béla világnézet-fogalma azonban már továbblépést jelent az eredeti kanti fogalomhoz képest, és már közelebb van a mai értelemben vett jelentéshez. Heidegger is rámutat arra, hogy a kanti fogalom különbözik az általunk használttól: „[A világnézet] először Kant Az ítéleterő kritikájában bukkan fel természetes jelentésében: világnézet az érzékileg adott világ, vagy, ahogyan Kant mondja, a mundus sensibilis szemlélésének értelmében, világnézet mint a természet egyszerű felfogása legtágabb értelemben.”¹⁹

A mai értelemben vett világnézet-fogalom azonban közelebb áll a hegeli használat-hoz. Hegel a *megértés látás, a tudás látás* metaforát egy újfajta értelemben használja: az a tudás, amely gyakorlati útmutatást kínál. Hegel írásaiban (*A szellem fenomenológiája; Előadások a filozófia történetéről; Esztétika*) újabb kulcsfontosságú szemantikai jegyek is megjelennek, ahol Hegel a fogalmat az egyén világra vonatkozó szubjektív perspektívája – a tudás szubjektivitása – értelmében, továbbá olykor egy nemzet vagy egy történelmi korszak „szellem”-ének referálójaként is használja (hasonlóan a *Zeitgeist*hez). Azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a különböző kultúrák és személyek számtalan különböző világnézettel rendelkezhetnek. A *Weltanschauung* ezen eszméje tehát a megismert világ posztulátumaival is kiegészül, azaz útmutatóul szolgál a gyakorlati élet számára. A világnézet jelentésének e bővülése kulcsfontosságú elem Tankó Bélánál is. E felismerés húzódik meg Gáspár László tanulmányának recepciótörténeti kitekintése mögött is, amikor Tankó *A világnézet kérdése* című tanulmánya tárgyalását követően megjegyzi, hogy Tankó bármennyit is hivatkozik Kantra, történelemszemlélete alapvetően hegeli ihletésű.²⁰

Tekintve, hogy mint fogalmi metafora a *megértés látás, a tudás látás* egy, a működésében rendkívül komplex, hosszú folyamatot (gondolkodás) egy látszólag sokkal statikusabb, egy „szempillantás alatt lezajló” aktussal (látás) fejez ki, Kant nem áll messze e szerkezettől: a szemlélet *a priori* keretszerkezete ugyanúgy „azonnal” megérthető világot jelenít meg. E képességgel mindenki ugyanúgy rendelkezik, s nem befolyásolja azt semmilyen személyes történelem. Bár a fogalom mindkét filozófus esetében megtartja *ateoretikus* jellegét, Hegel számol mind a személyes történelemmel, mind a kulturális különbségekkel, rámutatva a megértés és a tudás szubjektív és történeti meghatározottságára. Immár nem csupán keretszerkezet, hanem egyben *tartalmazza* a különböző posztulátumokat és tudásformákat. Ezért kell a világnézetet *ateoretikusnak* tartania, hiszen a *teória* feltétlenül a filozófiához tartozik. A makulátlan teoretikus gondolkodás semmilyen személy (vagy kultúra) művészi (vagy morális) nézeteiben (vagy szokásaiban) nem jelenhet meg – csak a filozófiában. Mégis, a világnézeteknek fontos szerepük

¹⁹ Martin HEIDEGGER, *A fenomenológia alapproblémái*, Budapest, 2001, 15.

²⁰ *Az autonóm filozofálás jegyében, i. m.*, 208.

van: relatív és diverz mivoltuk egy „létrát” jelent az Abszolút Szellem önmegvalósító útja számára (s amint eléri útját, azt „megszüntetve megőrzi”). E „létra” motívumára jogosan ismerhetünk rá Tankó művelődéstörténet-felfogásában.

A világnézet fogalmának további alakulása, jelentésének finomodása lehangsúlyosabban Dilthey nevéhez köthető, akinél a *Weltanschauung* elnyerte majdnem minden olyan tipikus szemantikai elemét, amelyet a szó hétköznapi értelmében is használunk. Az ő nevéhez fűződik a *Weltanschauungslehre*, azaz a világnézetekkel foglalkozó tudomány. Ekkor kezdődik a „*Weltanschauung* kora”,²¹ amelyben számos gondolkodó reflektált e fogalomra: Wundt, Jaspers, Husserl, Heidegger, s különösen érdemes összevetni Tankó világnézet-konceptióját a fogalom nagy hatású neokantiánus teoretikusának, Rickert értelmezésével. Előbb azonban fel kell vázolnunk azt, hogy milyen szemantikai komponensek határozzák meg Tankó Béla világnézet-fogalmát.

A tankói világnézet-fogalom egyrészt kapcsolódik a kanti örökséghez, az *Anschauung* a priori rendezőelvéhez. A *szemlélet* (melyet, mint említettük, a *theória* fogalmához kapcsol) Tankó számára ugyanúgy a világ értelmessé rendeződéséhez kapcsolódik. Ebből kiindulva „a chaost kozmoszá nemesítő szemlélés”²² a kultúra létrejöttét teszi lehetővé: ezáltal nyerünk esztétikai gyönyört a művészetben, s ezáltal lehet a filozófia „összefoglaló képe a világnak”.²³ A kanti örökség tehát a tankói világnézet-fogalomban magával hozza azt a fogalmi metaforában is hangsúlyos elemet, miszerint a világnézet a világ „egészben látása”, azonban ez a mozzanat *önmagában* még a „világkép” kategóriája, s ez az értelmezés még mindig a *mundus sensibilis* értelemben vett jelentéshez tapad. A vallás tapasztalata szintén az egységben látás megélését jelenti. A filozófia a vallással ellentétben azonban nem csupán érzékeli, de reflektál is erre a kozmoszá rendeződött világra: „Az első a vallás útja, a másik a filozófiáé; mind a kettő az emberi élet viszonyulása a mindenséghez, tehát a leggyakorlatibb kapcsolódás a világegyetem egészéhez; de a vallásban uralkodó az, hogy ezt a viszonyulást élni akarja, - azért életünk gyökerei egyáltalán e vallásos viszonyulásba mélyednek; - a filozófia pedig mindezt, vallásos élményeit is, újból ismeret tárgyává teszi, magyarázza; megérteni kívánja; egyszóval: egy magasabb szinten minden többi birtokával együtt tudatosítja.”²⁴

Tankó a művészet, a vallás és a filozófia közötti harmóniát tehát egy olyan koncepcióval teremti meg, miszerint a szemlélet által megjelenő képre – itt Tankó következetesen világképet mond világnézet helyett – egyedül a filozófia kérdez rá. Ahogy ő fogalmaz: „a filozófus tudjon problémát látni ott, ahol a pozitív és realista érzékével kérkedő ember csupa magától értetődőséget lát”.²⁵ Érdemes itt megjegyezni, hogy Tankó maga is játszik e metaforával akkor, amikor kijelenti, hogy a kor divatos és felszínes eszméi a

²¹ EGYED Péter, *A rendszer: És üzenete (Előszó)* = Böhm Károly és a „kolozsvári iskola”, i. m., 12.

²² *Az autonóm filozofálás jegyében*, i. m., 20.

²³ *Uo.*, 21.

²⁴ *Uo.*, 22

²⁵ *Uo.*, 24.

„tájnézet” nevet sem érdemelték.²⁶ A világra való ezen reflexió azonban magában rejti a világnézet egy újabb szemantikai elemét. Könnyű felismerni itt a *megértés látás, a tudás látás* fogalmi metaforáját: reflektálni, azaz *tükrözni*. Kézenfekvőnek tűnhet ez alapján úgy értelmezni az elmét, mint egyfajta tükrot, amely a valóság képét nyújtja, azonban ez határozottan félrevezető eljárás lenne, hiszen a reflektáláson nem ezt értjük, hanem bizonyos eszmék, gondolatok és tapasztalatok *értelmezését*. Reflektálni valamire annyit tesz, mint megváltoztatni a „képet”, „egészet” alkotni a részletekből, megérteni és véleményt alkotni, az a képesség, amely az ítéletet lehetővé teszi. Tankó esetében a reflexió, amely a kanti szemlélet ontológiáját kiegészíti, egybecseng az axiológiával, azaz Böhm értékelméletével. A szemlélet által megmutatkozik a világ rendje – s ahogy erre Török rámutat tanulmányában – az ember intelligenciáját e rend *kötelezi* (!) az abszolút érték megvalósítására. Ezt magunkban kell megvalósítani, hiszen az ember maga a világnézet.²⁷

Ez magával vonja azt a következtetést, hogy a filozófia feladata, hogy világnézetet adjon. Tanulságos, hogy Tankó neokantiánus kortársa, Heinrich Rickert épp egy ellenkező következtetésre jutott a világnézettel kapcsolatban. *A filozófia alapproblémái* (1934) című könyvében arra mutat rá, hogy az általános elvárás a filozófiával szemben az, hogy olyan válaszokat adjanak, melyek a „világ mint egész” megértéséből származnak, s így gyakorlati útmutatóul is szolgálhatnak az élethez. Rickert szerint ez egy rossz megközelítése a problémának, mivel ilyen válaszokat csak a *Weltanschauung* tud nyújtani. Továbbá mivel a tudomány és a filozófia nem szolgálhat útmutatóul a helyes élethez, ezért be kell látnunk, hogy a tudomány és a filozófia nem adhat világnézetet. A filozófiának azonban arra kell törekednie, hogy felvázolja a világnézetek átfogó elméletét, hogy egy tudományos világnézeti *tant* adjon. A világnézet alapvetően ateoretikus, így nem lehet a filozófia eszköze, azonban tárgya annál inkább.

Tankó esetében azonban a világnézet kitüntetett szerepe egyenes következménye a kanti örökség és a hegeli hatás szintézisének, amely a kanti szemlélet értelmében magában hordozza az „egység és rendezettség” szemantikai elemét (a világ egészben látása), s egyben kiegészül a világnézetek fejlődésének és a bennük megfogalmazó posztulátumok hegeli felfogásával. A tankói koncepció ellenáll továbbá a fogalom egy fontos szemantikai elemének, amely a vizuális percepció a szemlélő térbeli helyzete általi meghatározottságára utal: a perspektívának. Átvitt értelemben a perspektíva azt jelenti, hogy egy tárgyra vonatkozó vizsgálatunk olyan tényezők által vannak meghatározva, mint az intencióink, előítéleteink, előző tapasztalataink vagy ismereteink... stb. Filozófiai koncepcióként – melyet Nietzsche dolgozott ki – fő tétele, hogy nincsenek valódi, örök igazságok vagy értékek, csupán azok, melyek bizonyos perspektívákból konstruálódtak. E gondolatok új módot adnak a *Weltanschauung* értelmezéséhez. A perspektivizmus szerint minden tudás a világ egyfajta interpretációja, melyet különböző előítéletek determinálnak. Nincs „makulátlan” interpretáció. Ebből az is adódik, hogy nincs egy,

²⁶ TANKÓ Béla, *A filozófia szerepe a mai krízisben*, Budapest, 193??, 22.

²⁷ Vö. *Az autonóm filozofálás jegyében*, i. m., 240.

valódi, helyes, igaz *Weltanschauung*, amely a többi felé magasodhat azáltal, hogy rendelkezik az örök igazságok belátásaival. Dilthey és Jaspers világnézet-értelmezésében e szemantikai elem jut főszerpéhez. Dilthey a szubjektivitást hangsúlyozva mutatja be a *Weltanschauungslehre* keretein belül, hogy a különböző eszmék és metafizikák rendszerei hogyan alakultak ki történeti esetlegességek által befolyásolva, és hogy ezek a rendszerek mennyire ellentmondásosak s polemikusak egymással. Számára nem a filozófia ad világnézetet, hanem a világnézet veheti fel – többek között – a filozófia formáját, amely természetesen nem rendelkezhet így abszolút igazságokkal. Jaspers pedig a világnézeteket élesen elválasztja a filozófiától, pszichológiai magyarázatokat adva az élet megértésének különböző módjaira, így egy olyan teoretikus magatartást követ, amely nem különböztet meg jó-rossz világnézetet.

A perspektíva szemantikai elemét Tankó Böhm axiológiájával kísérli meg hatástalanítani: „[...] világnézetet csak akkor lehet kiéptíteni, ha a dolgoknak nemcsak értelmi alkatát ismerjük, hanem értékét is; s ez viszont azt jelenti, hogy a filozófia teendői két nagy csoportba oszlanak. Az elsőbe az a munka tartozik, mellyel a valóság a ténylegesen meglévő dolgok értelmét keresi [...] a tudományos műnyelv ezt ontológiának nevezte el; a való lét magyarázatának tudománya ez. A másodikba az a munka tartozik, mellyel annak elméletét dolgozza ki, ami még nincs, de lennie kell, aminek létesítése tőlünk függ [...] Ennek a szüntelen alkotó ösztönnek pedig öntudatlan irányítója az érték gondolata: a jobbat, szebbet, érdekesebbet akarjuk elérni, szóval: az értékest megvalósítani; s azért nevezte el a tudományos műnyelv a megvalósítandó elméletét [...] értékelméletnek, axiológiának.”²⁸

Az ontológiai és axiológiai munkának egyszerre kell történnie. Amennyiben az egyik meghíúsul, azzal a vizzálykodás sokasága indulhat meg. A háború tapasztalata pedig azt a tanulságot hozta Tankó számára, hogy a világnézetek harca beláthatatlan következményekkel járhat. A tudomány pozitívizmusa és a különböző izmusok versengése annak a tünete, hogy a világ szemlélete ez esetekben megragadt az ontológia szintjén: a száraz tényekhez nem társul az értékkeresés, így olyan dogmatizmust épít ki, amely éppen a lényegre vonatkozó kérdést nem teszi fel, s „az értelem kedvéért elhallgattatja a szívet”.²⁹ Ezt súlyosbítja a tudományos részterületek gyorsuló szeparációja, a tudás fragmentálódása, amely aláássa azt az igényünket, hogy egy általános és egységes képet alkossunk a világról és az emberiségről. Amennyiben pedig az ontológiai vizsgálatot mulasztjuk el, és csak az értékelő tudat elhamarkodott ítélete alapján építjük világnézetünket, akkor az ontológiai ténymegállapítás elégtelenségéből fakadóan meghamisítjuk a valót a „kedély jogainak kedvéért”.³⁰ Ilyen értelemben tehát Tankó számára nem elfogadható Dilthey relativisztikus világnézet-felfogása, így az abból való következtetés sem, miszerint a filozófia és a tudomány nem adhat világnézetet.

²⁸ *Az autonóm filozofálás jegyében, i. m., 37.*

²⁹ *Az autonóm filozofálás jegyében, i. m., 36.*

³⁰ *Uo.*

A világnézet Tankó szerint tehát harmonikusan köti össze a filozófiát, a vallást és a pedagógiát. E harmóniát Kant kopernikuszi fordulata teszi lehetővé azzal, hogy a filozófiáján alapuló vizsgálat, „miután megmutatta, hogy mit lehet tudni, megmondja, mit kell hát cselekedni és mit szabad remélni”.³¹ A kanti tradíció kulcsszerepére ismerhetünk rá a világnézet kérdésében a „kritikai” szemléletben is, a sosem nyugvó önreflexióban. A reflexió Tankó számára pedig elválaszthatatlan Böhm értékelméletétől, amely így a világnézetet az intelligencia legmagasabb szintű megvalósulását jelenti: „[...] a világnézet nem értelmi játék, nem fényűzés, hanem a legkomolyabb munka, amit a szellemiség kifejt, mert egész életfolyásunk alapjait építi meg vele. Nem csak visszavert tükörkép ez a világnézet, hanem a tükröző öntudat belevetítődése a világba; amennyire ez a középponti erő belefonta magát a világba, annyira épült ki a világnézetünk, s amennyire kiépült, annyira valósult meg éniünk a világban.”³²

³¹ *Az autonóm filozofálás jegyében, i. m., 62.*

³² TANKÓ, *A világnézet kérdése...*, i. m., 11.